

Tagar ve Tagarçık Kelimeleri Hakkında veya Torba ve Torbalamak Üzerine Yeni Açıklamalar

Osman Fikri SERTKAYA

“**T**orba Kelimesinin Kökeni Üzerine Görüşler”¹ başlıklı yazımda Sayın Prof. Dr. Tuncer Gülensoy’un *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. O-Z adlı etimoloji sözlüğünde **torba** kelimesinin kökeni ile ilgili açıklamasına karşı görüşlerimi ileri sürmüştüm. Gülensoy benim karşı görüşlerime “Torba Kelimesi ve Torbalamak Fiili Üzerine”² başlıklı yazısıyla cevap verdi.

Gülensoy cevabi yazısında özet olarak “Meslektaşım Sertkaya benim etimoloji sözlüğümde **torba** kelimesi ile yaptığım köken açıklamasına karşı görüşler ileri sürmüştür. Ben kendi açıklamamın arkasındayım, ancak sözlüğümün gelecekteki baskısında Sertkaya’nın açıklamasını karşı görüş olarak zikredeceğim” dese idi kendisine daha yakışan, daha şık bir davranışta bulunmuş olacaktı. Ama öyle yapmadı, “vuruşmayı” hatta “torbalamayı” tercih etti.

Okuyucu tarafından yanlış anlaşılmamak için burada bazı açıklamaları yapmam gerekiyor. Gülensoy benden yedi yaş büyüktür. Sahasının da önde gelen hocalarındandır. Kendisi ile 1960’lı yılların ortalarından beri devam eden dostluğumuz vardır. Ailece de görüşürüz. Bir kelime için bu kadar yılın dostluğunu bozacak değiliz. Bu böyle biline. Ancak ben de kendi görüşümün arkasındayım ve nezaket kuralları içerisinde kendisine cevap veriyorum.

Etimolojik kelime açıklamaları konusunda kişilerin ayrı hocalardan feyz almaları, ihtisaslarını yaparken farklı sahalarda derinleşmeleri, kullandıkları malzemenin değişik kaynaklara dayanması gibi sebepler dolayısıyla birbirlerinden ayrı veya farklı görüşlere sahip oldukları aşikârdır.

Ancak bir de Türkoloji biliminin genel kuralları vardır ve her Türkolog bu genel kurallara uymak zorundadır. Sahadan olmayan okuyucu için buna örnek verelim.

1 *Türk Dili*, Aralık 2011, S.: 720, s. 493-499. Benim Türk Dil Kurumuna verdiğim yazımın başlığı “Torba Kelimesinin Kökeni Üzerine Görüşler” şeklinde idi. Nedense başlık “Torba Kelimesi Kökeni Üzerine Görüşler” şeklinde değiştirilmiş!

2 *Türk Dili*, Nisan 2012, S.: 724, s. 366-370.

Genel olarak dilimizin en eski yazılı kaynaklarını ihtiva eden Göktürk-Uygur Türkçesi “Eski Türkçe Devresi”, Karahanlı-Horezm Türkçesi “Orta Türkçe Devresi”, Çağatay, Kıpçak ve Osmanlı Türkçesi de “Yeni Türkçe Devresi” olarak isimlendirilir. Türk dilinin bu şekilde devrelere ayrılmasının sebebi başta yazı olmak üzere, gramer şekilleri ve kelime kadrolarının farkı olması yüzündendir.

Buna göre Eski Türkçe Devresi’nde bir kelimenin sonunda -g sesi var ise, bu ses Kıpçak Türkçesinde -v, Çağatay Türkçesinde -k sesine döner. Ayrıca Osmanlı Türkçesinde de kapalı bir heceden sonra ikinci ve üçüncü hecelerdeki -g sesi düşer.

Tek heceli kelimelerden iki örnek verelim.

Eski Türkçe: *tag* “dağ”. Kıpçak Türkçesi: *tav* (bk. *Codex Cumanicus*). Çağatay Türkçesi: *tak*. Osmanlı Türkçesi: *dag*. (EDPT, **ta:ğ**, 463a-b).

Eski Türkçe: *tog* “tuğ”. Kıpçak Türkçesi: *tov* (bk. *Codex Cumanicus*). Çağatay Türkçesi: *tok*. Osmanlı Türkçesi: *tug*. (EDPT, **tu:ğ**, 464a-b).

İki heceli kelimelerden örnek verelim:

Eski Türkçe: *ulug* “büyük”. Kıpçak Türkçesi: *ulu* (bk. *Codex Cumanicus*). Çağatay Türkçesi: *uluk*. Osmanlı Türkçesi: *ulu*. (Bk. EDPT, **uluğ**, 136b).

Eski Türkçe: *kübrüg* (Göktürk) > *küvrüg* (Uygur) “davul”. Kıpçak Türkçesi: *küvrü*.³ Çağatay Türkçesi: (Moğolcadan ödünçleme: *köwürge*). Osmanlı Türkçesinde yok. (bk. EDPT, 690b-691a).

Osmanlı Türkçesinde kapalı bir heceden sonra ikinci ve üçüncü hecelerdeki -g sesinin düşmesi için de örnek verelim. Doğu Türkçesi: *targak*, Osmanlı Türkçesi: *tarak*; Doğu Türkçesi: *kergek*, Osmanlı Türkçesi *gerek*. Doğu Türkçesi: *tarıglag*, Osmanlı Türkçesi: *tarıla*, ancak vurgusuz orta hecenin de düşmesi ile *tarla*.

Bu örneklerdeki kurala dayanarak Gülensoy’un *torba* “Genellikle iplik, kıl gibi malzeme ile örülen ağ” kelimesi için yaptığı *tor* ‘ağ’+ *ba(g)* ‘bağ, düğüm’ şeklindeki hipotetik, yani tahmine, faraziyeyle dayanan yıldızlı **torba(g)* açıklamasını tekrar inceleyelim.

torba(g) kelimesi Eski Türkçe Devresi’nde yani Göktürk-Uygur Türkçesi metinlerinde geçmiyor. Başka bir söyleyişle 6.-11. yüzyıl arasında yazılan Türkçe metinlerde bu kelimenin kullanıldığı görülüyor.

torba(g) kelimesi Orta Türkçe Devresi’nde yani Karahanlı-Horezm Türkçesi metinlerinde de geçmiyor. Kâşgarlı Mahmud’un *Divanü Lugati’t-*

3 EDPT’te A. Zajackowski’den naklen sehven *körü* şeklinde okunmuştur.

Türk'ünde yok. Ebu'l-leysî Semerkandî'nin *Mukaddimetü'l-edeb*'inde yok. Başka bir söyleyişle 11.-13. yüzyıl arasında yazılan Türkçe metinlerde bu kelimenin kullanıldığı görülüyor.

torba(g) kelimesi Yeni Türkçe Devresi'nin Çağatay Türkçesi metinlerinde de geçmiyor. Zaten geçse idi *torbak* şeklinde olması gerekirdi. Kısacası 6. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasında Türkçede böyle bir kelime yok.

Bu tespitlere dayanarak Farsça *tûbra* kelimesinin Türkçeye İlhanlılardan itibaren geçmiş olması gerektiğini söylemiştim. Çünkü Cengiz Han'ın büyük oğlu Cüçi ile Deşt-i Kıpçak'a gelen Moğollardan Kıpçak Türkçesine geçen *tûbre* ~ *tûbra* kelimesi Kıpçak Türkçesinde *topra* (CC, TZ), *tobra* (Kİ, RH), *şobra*⁴ (DM), metatezli şekilleri ile, *torba* (TZ) ve *torva* (Gİ) gibi beş değişik şekil ile telaffuz edilmiştir. Kelimenin Kıpçak Türkçesinde beş değişik şekil ile telaffuz edilmesi Kıpçak Türklerinin bu Farsça kelimeyi kendi dillerine uydurmaya çalışmalarından başka bir şey olamaz.

Yine İlhanlıların Azerbaycan, Irak ve Anadolu içlerine kadar gelmeleri ile Farsça *tûbre*'nin 1300'lerden sonra yani XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu Türkçesi metinlerinde de geçtiğini kaydetmiştim.

Farsça *tûbre* ~ *tûbra* kelimesinin Türkçeleşmesi iki merhalede gerçekleşmiştir.

1. Farsça kelimelerdeki “uzun u (= û)” veya “kısa u (= u)” sesi, Türkçede “kısa o” şeklinde telaffuz ediliyor. Farsça: *zûr* “güç” > Türkçe: *zor*; Farsça: *bûstân* > Türkçe: *bostan*; Farsça: *zukâk* > Türkçe: *sokak*.

2. Farsça kelimelerdeki “uzun u (= u)” sesi, Türkçede “kısa ö” şeklinde telaffuz ediliyor. Farsça: *çûb* > Türkçe: *çöp*; Farsça: *gûr* “mezar” > Türkçe: *kör* (Örnek: *ölünün gûrı* > *elinin körü*). Kural Arapça kelimelerde de aynıdır. “kısa u (= u)” sesi Türkçede kısa ö veya o” olarak telaffuz ediliyor. Ar. *'umar* > Türkçe: *ömer*; *ukkâş* > *ökkeş*; *'usmân* > *osman*.

Bu kurallara göre Farsça *tûbre* ~ *tûbra* kelimesi Türkçede *tobra* şeklinde telaffuz edilecektir.

Ancak Türkçede bir kural daha vardır. *r* ünsüzü ile kelime başlamaz. O yüzden *r* ile başlayan yabancı kökenli kelimeler başına bir ünlü ön sesi (*protez*) getirilip Türkçeleştirilerek telaffuz edilmiştir. Skr. *ratna* > Eski Türkçe: *e-rdini*; Farsça: *rişte* > Türkçe: *e-rişte*; Arapça: *receb* > Türkçe: *i-receb*; *ramazan* > *i-ramazan*; *rızâ* > *i-rıza*; *raf* > *i-raf*; *rûm* > *u-rum* vs.

Ayrıca Türkçede kelime başındaki *r* ünsüzünü protez ile Türkçeleştirme yanında hece başındaki *r* ünsüzünü de telaffuz etmeyerek hece içerisine almaya

4 Belki *te* harfi sehven *şın* yazıldı.

çalışmıştır. *ög-ret-men* > *ör-get-men*; *kib-rit* > *kir-bit* vs.

Bu kurala göre Farsça *tûbre* ~ *tûbra* kelimesi önce *tobra* şeklini almış, sonra da ünsüz yer değiştirmesi ile (metatez) ile *torba* şeklinde telaffuz edilerek yazı diline yerleşmiştir.

Gülensoy [kelimenin Eski Türkçede geçmemesi Türkçe için bir özür değildir. O zaman başka bir kelime üzerinde durmak gerekir] diyor.

Kelimenin Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Yeni Türkçenin Çağatay Türkçesi kolunda geçmemesi elbette bir “özür” değildir, ama sağlam bir “tespit”tir.

Gülensoy’un “O zaman başka bir kelime üzerinde durmak gerekir” görüşünü de cevaplayalım.

Yazımı okuyan öğrenci ve meslektaşlarım bana “Eski Türkler, hasat yaptıklarında söz gelimi küncü, darı, buğday, soğan, patates gibi nesnelere neyin içerisine koyarak taşıyorlardı? Yani Eski Türkçede *torba* yoksa ne vardı? “Torba ile eş anlamlı veya eş görevli başka kelimelerimiz var mı?” şeklinde sorular sordular.

Ben cevabı şöyle verdim. *Torba* yoktu ama *tagar* vardı.

Tagar kelimesi Eski Türkçe Devresi’nin Göktürk harfli metinlerinde tespit edilmemiştir. Ancak “Uygurca bir bahar ayını”⁵ adı verilen Uygur harfli metinde üç kez geçiyor.

körklüg kadımlar tagar agzın kökleyü turzun “Schöne Frauen mögen die Öffnung der Säcke zu binden” (105.-107. satırlar)

sizlerning bu emgenip tarımış aşıkingızlarka bir tagarka ming tagar tüş süz(z)ün “für dieses euer Getreide, das ihr mit mühe ausgesät habt, möge man pro Sack 100 Säcke Ertrag (d. h. Getreide) [von der Spre]reinen” (84.-87. satırlar)

ala tagarning yivi büselsün “Des bunten (?) Sackes Schnur möge zusammen gezogen werden! (102. satır)

Metni yayımlayan Peter Zieme 86 numaralı açıklama notunda “*tagar* “Komsack”, vgl. vor allem (< Clauson 471), TMEN 905” diyerek sadece kelimenin metindeki anlamını veriyor ve kelimenin etimolojik kökeni için de Clauson ile Doerfer’i gösteriyor.

Sir Gerard Clauson, EDPT 471b’deki *tağar* maddesinde “a loanword in Pers. and several other languages” diyerek kelimenin Farsça veya başka bir dilden Türkçeye geçen ödünç bir kelime olduğunu söylüyor. Buna karşılık Gerhard Doerfer TMEN II § 905, s. 512’de *tagar* kelimesinin Türkçe kökenli

5 Peter Zieme, “Ein uigurischer Erntesege”, *AoF*, III, 1975, s. 109-144.

olduğunu yazıyor.

Kıscası *tagar* kelimesinin etimolojik kökeninde bilim adamları arasında değişik görüşler var ancak bu gibi ihtilaflar kelimenin Eski Türkçe metinlerde “çuval” karşılığında kullanıldığı gerçeğini ortadan kaldırmıyor.

Kelime Orta Türkçede Kâşgarlı Mahmud’un *Divanü Lugati’t-Türk*’ünde (yazma 207) **tagar** *al-cirâratu’llahî yuc’alu fi hâ’l burru wa gayruhû* “der Sack, in den Weisen und dergleichen hineingetan wird [içerisine buğday veya başka şeyler konulan çuval]” şeklinde geçiyor. Bk. I. s. 224 ve 411.

Yolcu veya çobanların yiyeceklerini koydukları küçük deri torbaya da *-çık* küçültme eki getirilerek *tagarçık* “küçük çuval, torba” kelimesi türetilmiştir.

İbn Mühennâ sözlüğünde geçen *tagârçık* şekli Eski Türkiye Türkçesinde *t- > d-* ve *-ç- > -c-* ses gelişmeleri ile *dağarcık* şeklini almıştır.

Tuncer Gülensoy ise *dağar* ve *dağarcık* kelimelerini birleştirerek *dağar(cık)* maddesinde gösteriyor.⁶

King Sözlüğü’nde 196 B/13a’da (s. 181) kelimenin Arapça *el-cirâb* kelimesinin Arapçası *el-curâb*, Farsçası *hemyân*, Türkçesi *tagarçak* “small leader sack [küçük deri torba]”, Moğolcası *dağarçuki* “small leader sack [küçük deri torba]” şeklinde geçiyor. 201 B/25’te ise Arapça *girâra* kelimesinin Farsçası *tagar*, Türkçesi *bir tagar*, Moğolcası *niken tagar* [bir tagar] şeklinde verilmiştir.

Buraya kadar Tuncer Gülensoy’un sadece *torba* etimolojisi üzerinde durmuştum. Şimdi maddedeki diğer görüşleri de cevaplamak istiyorum.

Gülensoy çerçeve içinde bazı notlar koymuş. Bu notlar şöyle:

a) “Eren (TDES, 414) < Fars. **tôbra** ‘a huntsman’s bag; the nosebag of a horse’ < Hintçe. **tôbra** ‘bag’.

Nişanyan (SS, 450) **torba** ~ Fa. *tôbre* torba = OFa. *tôbrak*.

YANLIŞTIR. Çünkü ET ve OT’deki veriler sözcüğün Türkçe olduğunun delilidir.

Burada Sayın Gülensoy’a sesleniyorum. Lütfen şu E(ski) T(ürkçe) ve O(rta) T(ürkçe) verilerin neler olduğunu yaz. Biz de öğrenelim. Yazamaz isen, yukarıdaki hükmünün doğru olmadığını kabullen.

b) “Ayrıca, TDK’nin 1988 tarihli *Türkçe Sözlük*’ünde (C. II, s. 1986) **torba**’nın Türkçe olduğu, yabancı bir dilden alınmadığı görülmektedir ki bu sözlüğün hazırlama komisyonunun başkanı olarak H. Eren’in adı geçmektedir”.

6 Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, A-N, Ankara, 2007, s. 260a.

Türkçe Sözlük'ün 1988 baskısında **torba** kelimesinin Türkçe olduğu yazılmış. 2010'daki 11. baskıda (s. 2373b)'da Türkçe yazılı. Çünkü Farsçada **torba** diye bir kelime yok ki. Ayrıca *Türkçe Sözlük* bir etimoloji sözlüğü de değil.

c) “1999'da (11 yıl sonra) **torba**'nın < *Fars.* < *Hintçe* olduğunu (TDES)'deki açıklamada görülen İngilizce tariften öğreniyoruz!”

Normaldir. Çünkü Hasan Eren hocamızın *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* adlı eseri, adı üzerinde, bir etimoloji sözlüğüdür. Köken gösterilmesi de çok tabiidir. Dolayısıyla **torba** kelimesinin < Farsça < Hintçe şeklindeki Hint-Avrupa dillerine ait kökeni vurgulanmıştır, o kadar.

d) “Tü. **tôrba** > Fars., Hint **tôbra** [/rb/>/br/ göçüşmesi ile] olması daha mantıklıdır. Çünkü, İran (Acem/Fars) ve Hint toprakları çok uzun zaman *Selçuklular*, *Babürlüler* ve *Timuriler* gibi Türk devletlerinin hâkimiyeti altında kalmış ve Hindistan topraklarında URDU DİLİ adlı, % 90'ı Türkçe bir dil teşekkül etmiştir. Bugünkü Urduçada yüzlerce Türkçe sözcük yaşamaktadır”.

Biz de üşenmedik Dr. Furkan Hamit'in Ankara'da 2009 yılında yayımladığı *Türkçe-Urduca, Urduca-Türkçe Sözlük (Urdu-Türki, Tür-kî-Urdu Lugat)*'in 140. sayfasına baktık. *torba* kelimesinin karşılığında şu açıklamayı gördük. “**torba** (Farsça, isim) bori, bora ki tasgîr, tât yâ môtî kaprika tehlâ [**torba** (Farsça, isim) dağarcık, dağar'ın küçültmesi, kaba veya kalın kumaştan poşet]”. Yani Urduçada tor'dan (= ağ) değil kaba ve kalın kumaştan yapılan çuval karşılığında **bora**, küçük çuval (= torba, poşet) karşılığında da **bori** kelimesi kullanılıyor. Meraklısı sözlükten kontrol edebilir.

Sözlüktekilerin dışında ek bilgi de verelim: Urduçada içerisine çimento, kum, kireç vs. karıştırılarak inşaat için harç yapılan kapan, yani büyük tabak anlamında **tagari** kelimesi de kullanılmaktadır.

Sonuç olarak İran ve Hindistan'ın bir müddet Türk hanedanlarının idarelerinde bulunması başka bir konu, bu hanedanlar esnasında Türkçenin oralarda yayılması başka bir konudur.

Ayrıca kelimenin diller arası akış istikametinin Türkçe > Farsça > Urduca > Hintçe olması da başka bir konudur. Çünkü görüldüğü gibi Urduçada kullanılan kelime “çuval” için **bora**, “heybe, torba, poşet” gibi “küçük çuval” için **bori** kelimesidir, **torba** değil.

Bana göre kelimenin diller arasındaki akış sırası Hintçe > Farsça > (*tûbre* ~ *tûbra*) > Türkçe (*tobra* ~ *topra* > *torba* ~ *torva*) şeklindedir. Bu yüzden Türkiye Türkçesinin yazı ve konuşma dilindeki şekli de *torba* olarak kullanılmaktadır.

Açıklamalar

1. Tuncer Gülensoy cevap yazısında Günay Karaağaç'ın *Türkçe Verintiler Sözlüğü*'nde (Ankara, 2008, 854b-855a) kelimenin Yunanca, Makedonca, Bulgarca, Arnavutça, Sırpça, Romence, Macarca gibi Avrupa dillerinde *torba* kelimesinin görüldüğünü söylüyor.

Bundan tabii ne olabilir? İlhanlılar Anadolu'da daha önceleri bulundular. Osmanlıların Balkanlardaki yayılması 1300'lü yıllardan sonra değil midir? 14. yüzyıldan başlayarak Osmanlı Türkçesi Balkanlarda hâkim resmî dil olarak kullanılmadı mı? Yemen'e kadar Arapçanın kullanıldığı coğrafyada Osmanlı Türkçesi kullanılmadı mı? Tebriz'de, Erivan'da Osmanlı Türkçesi kullanılmadı mı? *Torba* kelimesinin Osmanlı Türkçesinden bu dillere geçmesi ve bu dillerden de başka dillere geçmesi, ayrıca geçtiği dillerin dil özelliklerine de uymasından daha tabii ne olabilir?

Altay, Hakas, Tuva gibi Güney Sibiry Türkçesinden verilen *torsuk* (Hakas), *torsuk* (Altay), *dorzuk* (Tuva) örneklerindeki ilk hece olan *tor* ~ *dor* Tuncer Gülensoy'a göre *tor* "ağ" kelimesiymiş.

Bana göre değil. Mesela *kagan* kelimesinin *kaan* şeklini alması gibi kelime içi -g- sesinin düşmesi şeklindeki bir ses olayına dikkat edilse idi Eski Türkçedeki *tagar* kelimesinin Güney Sibiry Türk lehçelerinde *taar* ve çok muhtemel olarak da varyantları olan *tor* ~ *dor* şeklinde geçeceği görülecekti. Tuncer Gülensoy Mehmet Ölmez'in *Tuwinischer Wortschatz = Tuvacanın Sözcükleri*⁷ adlı eserine baksa idi Tuvacada "Sack [torba]" kelimesinin *taar* olduğunu ve bunun da Eski Türkçe *tagar*'dan geldiğini anlayacaktı. Ayrıca Tuvacada aynı veya yakın anlamlardaki Eski Türkçe *kap* kelimesinin *hap*, Moğolca *şiguday* (Halha: *şuuday*) kelimesinin de Tuvacada *şooday* şeklinde ödünçleme olarak kullanıldığını görecekti. Dolayısıyla Güney Sibiry Türkçesinde Hakas: *torsuk* (< bana göre Eski Türkçe: *tagarçık*); Altay: *torsuk* (< bana göre Eski Türkçe: *tagarçık*); Tuva: *dorzuk*⁸ (< bana göre Eski Türkçe: *tagarçık*) şeklinde geçen kelimelerin ilk hecelerinin de *tor* "ağ" kelimesinden değil, *tagar* "torba, çuval" kelimesinden geldiğini ve bunların *taar* ~ *tor* ~ *dor* şeklindeki varyantlar olduğunu düşünecek, böylece de kendisini "tagarlamayacak"tı.

7 Mehmet Ölmez, *Tuwinischer Wortschatz. Mit alttürkischen und mongolischen Parallelen = Tuvacanın Sözcükleri. Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle*, Wiesbaden, 2007.

8 Boris İsakoviç Tatarintsev'in *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka, II* (Novosibirsk, 2002, s. 207-208'deki *dorzuk* ~ *torsuk* maddesinde ise "çuval, torba, poşet, ağ" vs. ile ilgili hiçbir açıklama yer almamaktadır.